

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ EKOLOJİ ASPEKTİN FORMALAŞDIRILMASI

G.N. İsmayılova, İ.Z. Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması, kimyanın tədrisində ekoloji biliklərin formalaşdırılması, ekoloji problemlərin kimya ilə əlaqəsi istiqamətində yanaşmalar verilmişdir. Dünyada baş verən elmi yeniliklər, texnologiyaların sürətlə inkişafı ətraf mühitə təsirsiz qalmır. Antropogen təsirlər nəticəsində biosfer çirklənir və bunun nəticəsində ətraf mühit yaşayış üçün yararsızlaşır. Məqalədə bu problemlərin həll olunması, ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün müəllim və şagirdlərə bu istiqamətdə izahlar verilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə, istehsal sahələrinin xüsusilə kimya sənayesinin inkişafı, müxtəlif növ kimyəvi məhsul istehsalı ətraf mühitin çirklənməsinə və ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Ətraf mühitdə baş verən deqradasiya prosesləri biosferin çirklənməsinə səbəb olur ki, bu da canlılar üçün təhlükə yaradır. Antropogen təsirlər nəticəsində hər il okean sularının səviyyəsi 2 sm-ə qədər artır, atmosferdə parnik effekti yaradan toz və qazların toplanması nəticəsində ozon təbəqəsinin 1-2% nazilməsi müşahidə olunur. Ekoloqlar belə hesab edirlər ki, bir neçə onillikdən sonra bəşəriyyəti təhlükəli fəlakət gözləyir. Atmosferin çirklənməsi eyni zamanda biosfer və hidrosferin çirklənməsi deməkdir ki, bu da müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

İnsan fəaliyyətinin yaratdığı ekoloji problemlərdən biri də ən əsası yaşıl bitki örtüyünün məhv edilməsi, yolların, trasların salınması, süni göllərin yaradılması və meqapopolislərin tikilməsidir. Bu da ilk növbədə yerin landşaftını dəyişdirir. Bütün sahələrdə antropogen fəaliyyətin ətraf mühitə təsiri aydın şəkildə hiss olunmaqdadır.

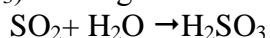
Kənd təsərrüfatında mineral gübrələrdən düzgün şəkildə iatıfada olunmaması, torpağa lazımı pestisidlərin normadan artıq verilməsi alınan məhsula öz mənfi təsirini göstərir. Meyvə tərəvəzlərdə nitratların və digər elementlərin miqdarı artır, bu da insan orqanizmi üçün təhlükə yaradır. Bitkilər nitratları kökləri vasitəsilə daha yaxşı mənimsəyir. Bitki orqanizmində gedən zəncirvari reaksiyalarda nitratlar amin turşulara çevrilir. Bunun nəticəsində zülal əmələ gəlir. Zülalsız həyat yoxdur. Nitratlar artıq miqdarda olduqda isə mənimsənilə bilməyən

formada orqanlarda toplanır və insanlar üçün təhlükəli maddə şəklində bağırsağ xəstəlikləri əmələ gətirir. Bundan başqa hemoqlobinə təsir edir ki, ikivalentli dəmiri (Fe^{2+}) üçvalentli dəmirə (Fe^{3+}) oksidləşdirir və hemoqlobinin oksigen daşımaq qabiliyyətini pozulur. Bu səbəbdən meyvə və tərəvəzin tərkibində nitratların normada olması müntəzəm olaraq yoxlanılmalıdır.

Atmosferin kükürd və azot qazları ilə çirklənərək yağıntı halında düşməsi “turşulu yağış” adlanır. Turşulu yağışlar istilik-enerji komplekslərindən, avtomobil nəqliyyatından, həmçinin kimya və metallurgiya zavodları tərəfindən atmosfərə kükürd və azot oksidlərinin atılması nəticəsində əmələ gəlir. Turş yağışların tərkibini müəyyənləşdirdikdə onun turşuluğunu (pH) təyin edən hidrogen kationunun miqdarına əsas diqqət yetirilir.

Turşuluğu 5-dən aşağı olan yağıntıların “Turş yağışlar” adlandırılması qəbul edilmişdir. Turş yağışların təqribən üçdə ikisi SO_2 -i tərəfindən törədilir, qalan üçdə biri isə azot oksidi (NO) səbəb olur. Bu oksidlər parnik (istilik) effektinin əsasını təşkil edərək Şəhər “Smoqunun” (fotokimyəvi duman) tərkibinə daxil olur.

Müxtəlif ölkələrin sənayesi tərəfindən hər il atmosfərə 120 min tondan artıq SO_2 atılır, buda atmosferin su buxarı ilə reaksiyaya girərək sulfat turşusuna çevrilir. Bir çox hallarda kükürd (IV) oksid atmosferdə olan su buxarı ilə birləşərək sulfat turşusu (H_2SO_3) əmələ gətirir.

Alınan sufit turşusu su buxarında həll olmuş oksigenlə oksidləşərək sulfat turşusuna çevrilir.

Bu birləşmələr atmosfərə düşərkən küləklər vasitəsilə mənbəyindən min kilometrərlə uzaqlara aparılıb orada yağış qar və duman şəklində yerə düşə bilər. Belə yağışlar göl və çayları “Ölü” su hövzələrinə çevirərək, praktiki olaraq oradakı bütün canlılara – balıqlardan mikroorqanizmlərə qədər, bitki örtüyünə, meşələrə ziyan yetirir. Turş yağışlar qlobal iqlim istiləşməsi və ozon qatının nazilməsi (dağılması) kimi dünya miqyaslı problem yaratmasa da, onun çirkləndirici təsiri ölkənin hüdudlarından çox-çox kənarlara çıxır.

Turş yağışlar meşə, bağ, parklara böyük ziyan vurur. Turş yağışlar turşuluq dərəcəsini bir qədər də yüksəldir və canlı aləmi pozur. Turş yağışlar torpağın fiziki-kimyəvi xassələrini dəyişir, münbitliyini azaldır, canlı aləmin fizioloji inkişafını pozur, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını aşağı salır. Torpağın turşuluğu (pH) 3-ə endikdə praktiki olaraq bəhrəsiz olur.

Şagirdlərdə göstərilən problemlərə düzgün yanaşmaq onlarda ekoloji bilik, bacarıq və ekoloji tərbiyənin olmasını təmin edir. Bu isə sistematik olaraq dərs prosesində aşılmalıdır.

Kimyanın tədrisi prosesinin ekoloji aspekti müasir kimya sənayesi sahələrində məhsul istehsalı zamanı əmələ gələn tullantıların zərərli təsiri onların

yenidən işlənməsi və xammal kimi təkrar prosesə qaytarılması texnologiyası ilə şagirdləri tanış etmək, tullantıların zərərsizləşdirilməsi üçün istifadə olunan metodların elmi əsaslarını öyrətməkdən ibarətdir.

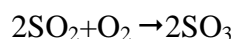
Orta məktəbin IX sinifində “Kontakt üsulu ilə sulfat turşusunun istehsalı” mövzusunda toz, qaz çirkləndiricilərin əmələ gəlməsi və onun qarşısının alınması yolları göstərilir. Bu isə şagirdlərdə kimya sənayesi tullantılarının təkrar emalı və istifadəsi haqqda məlumatlılıq yaradır. IX sinifdə “Azot” mövzusunda, xüsusilə “Nitrat turşusu” istehsalında əmələ gələn çirkləndiricilərin (NO_x) karbondioksid və azotla qarşılıqlı təsirdən çox zəhərli və çox kimyəvi xassəli maddələrin əmələ gəlməsi haqqında məlumat verilməsi, ekoloji biliklərin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Texnoloji prosesinin idarə olunmasının başlıca səbəblərindən biri antropogen təsirlərdir, insan fəaliyyətidir.

Təbiətdə tarazlığın pozulması ekoloji cəhətdən mükəmməl olmayan, təbiətin qanunauyğunluğunu nəzərə almayan insanın məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş verir. Bunun nəticəsində ətraf mühit yaşayış üçün yararsız olur. Buna qarşı hər birimiz mübarizə aparmalıyıq. Müəllim izah etməlidir ki, şagirdlərin mübarizəsi nədən ibarət olmalıdır, onlar nə kimi fəaliyyət göstərməlidir. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, qaz qarışığını toz, As, Se və digər zəhərli qazlardan təmizləmək üçün su ilə yanma aparılır. Bu zaman su özü zəhərli maddələrlə çirklənir. Belə suyu təmizləmədən su hövzələrinə buraxmaq ekoloji cəhətdən təhlükəlidir. Bu cür su xüsusi su təmizləyici qurğuda Arsen və digər zəhərli qarışıqlardan mütləq təmizlənir.

Sulfat turşusu istehsalı:

Müəllim sulfat turşusunun istehsalının sənayedə və texnikada rolunu misallar üzrə izah etdikdən sonra, turşunun istehsalını izah edir. O, qeyd etməlidir ki, bunun üçün ekoloji təhlükəsiz istehsal sahələrinin yaradılması zəruridir. Müəllim şagirdlərin aktivliyini artırmaq məqsədilə sulfat turşusunun sənayedə alınması üsulları haqqında diskussiya yaratmalıdır. H_2SO_4 -ün iki üsulla: kontakt və nitroza üsulları ilə alındığını və hər iki üsulun mahiyyətini izah etdikdən sonra, əsas üsul olan kontakt üsulu haqqında məlumat verməlidir.

Sulfat turşusu istehsalında əsas xammal Piritdən (FeS_2) istifadə olunur. 1-ci mərhələdə kükürd olan filizlərin, kükürd və hidrogen sulfidin yandırılması kükürd – (IV) oksidin alınması mərhələsidir ($4\text{FeS}_2 + 11\text{O}_2 \rightarrow 2\text{Fe}_2\text{O}_3 + 8\text{SO}_2$). Daha sonra yanma nəticəsində alınan kükürd qazının qarışıqlardan təmizlənməsidir. Bu mərhələdə qarışıq tozdan, xüsusi elektrolitlərlə təmizlənir. Daha sonra qaz təmizləndikdən kontakt aparatında oksidləşdirilir – (450°C)-də.

SO_3 uducu qüllədə qatı sulfat turşusunda həll olaraq oleuma çevrilir. Kontakt üsulu ilə alınan turşunun qatılığı 92,5 % olur.

Kimya dərslərində keçilən mövzuya uyğun olaraq ekoloji aspektlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kimyanın tədrisində ekoloji anlayışların formalaşdırılması onu tələb edir ki, sadə ekoloji anlayışlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr aşkar edilməli və bu əsasda bir-birilə əlaqədə olan daha mürəkkəb, daha ümumi ekoloji anlayışlar mənimsənilməlidir.

VII – XI sinif materialı əsasında kimyanın tədrisi prosesində ekoloji biliklərin inteqrasiya edilməsinin böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Ekoloji biliklərin inkişaf etdirilməsi şagirdlərin nəzəri biliklərini genişləndirir, elmi dünyagörüşünü formalaşdırır, ekoloji biliklərin istehsalatla, ətraf mühitin mühafizəsi işində, insan sağlamlığının qorunmasında istifadə etməyə imkan verir. Kimyanın tədrisinin ekoloji aspekti şagirdlərdə ətraf mühitə məsuliyyətlə yanaşmaq şüuru tərbiyə edir. Ekoloji biliklərin əsası orta məktəbdə formalaşır. Hər bir kimya müəllimi şagirdlərdə ekoloji biliklərin yaranmasında aktiv rol oynamalı, öz dərslərini şagirdlərin aktivliyi şəraitində ekoloji aspektlərdə aparmalıdır.

Ekoloji tərbiyənin formalaşmasında “dərs – seminar” və “ümumiləşdirici dərslər” in aparılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dərs – seminarda eləcədə ümumiləşdirici dərslərdə mövzu tamamlandıqan sonra həmin mövzuya aid ekoloji məsələlər fəal təlim üsulları ilə müzakirə olunmalıdır. Müəllim – şagird dialoqu əsasında aydın olmayan məsələlər izah olunmalıdır. Şagirdlərin aktiv iştirakı bu sahədə əldə olunmuş biliklərin möhkəmləndirilməsi ilə nəticələnir. Kimya müəllimi sinifdənkənar mövzular verməli və bunun əsasında keçirilən kimya tədbirlərində şagirdlərin çıxışını dinləməli və həmin çıxışla bağlı diskussiya keçirməlidir. Bu şagirdlərin kimya biliklərinin artmasına, ekoloji mədəniyyətin yüksəlməsinə və ekoloji biliklərin formalaşmasına səbəb olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. R.Ə. Əliyeva; Q.T. Mustafayev; S.R. Hacıyeva; Ümumi ekologiya. Bakı 2004
2. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII – IX sinifləri üçün kimya proqramı. Bakı 2002, 22s
3. V.M. Abbasov və başqaları. Kimya. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII – IX sinifləri üçün dərslik. Bakı 2002
4. A.H. Əliyev Kimya və ekologiya kursunun proqramı. Bakı 1995
5. Ə.N. Qurbaov; Ü.Ş. Baxışova. Kimya sənayesi tullantılarının təkrar emalı texnikası və şagirdlərdə ekoloji biliklərin formalaşması. Kimya məktəbdə jurnalı 2016. N 3-4. S.51-55

Г.Н.Исмайлова, И.З.Мамедов

Формирование экологического аспекта в обучении химии

РЕЗЮМЕ

В период стремительного развития научно-технического прогресса, развитие производственных областей, в частности химической промышленности, производство различного рода химической продукции, способствует загрязнению окружающей среды и нарушению экологического равновесия. Процессы деградации, происходящие в окружающей среде, загрязняют биосферу, что в свою очередь создает угрозу для живых существ. Одним из экологических проблем, созданных деятельностью человека, является уничтожение зеленого покрова земли, прокладка дорог и трасс, создание искусственных озер и возведение мегаполисов. Во всех сферах отчетливо чувствуется влияние на окружающую среду антропогенной деятельности. Экологический аспект процесса обучения химии состоит в ознакомлении учеников с технологией возвращения на повторный процесс как сырья и переработку вредных отходов полученных при производстве продукции современной химической промышленности, в изучении научных основ методов используемых для обезвреживания данных отходов. Правильный подход к указанным проблемам, обеспечивает у учеников экологические знания, умения и экологического воспитания. Это в свою очередь нужно систематически прививать в процессе обучения.

G.N.Ismayilova, I.Z.Mammadov

Formation of ecological aspect in chemistry teaching

SUMMARY

In the modern era in which the scientific and technological progress develops rapidly, the development of production areas, especially of chemical industry and the production of various types of chemical products cause an environmental pollution and the disruption of ecological balance. The degradation processes occurred in the environment leads to a contamination of biosphere and it creates a threat to creatures. One of the ecological problems created by human activity mainly is a destruction of flora, building of roads and highways, the creation of artificial lakes and building of megapolises. The influence of anthropogenic activity on the environment is clearly being felt in all areas. The ecological aspect of chemistry is to acquaint the pupils with a harmful effect of waste generated during production of products in the chemical industry and the technology of their recycling and their return to the recycling process as a raw material and to teach them the scientific basics of the methods used for waste disposal. It provides to approach properly to the specified problems by the pupils and to have the ecological knowledge, ability and ecological education. This should be tanned during the lesson systematically.

Açar sözlər: turşu yağışı, ətraf mühit, ekoloji təhsil, ekoloji aspekt, ekoloji biliklərin inteqrasiyası, ekoloji balans, antropogen təsirlər, atmosferin çirklənməsi.

Ключевые слова: кислотный дождь, окружающая среда, экологическое образование, экологический аспект, интеграция экологических знаний, экологический баланс, антропогенные эффекты, загрязнение атмосферы.

Key words: acid rain, environment, ecological education, ecological aspect, ecological knowledge integration, ecological balance, anthropogenic effects, pollution of the atmosphere.